

УДК 159.922:316.64:165.242.2

Ю.М. ДМИТРІЄНКО, канд. філос. наук,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЯКІСНЕ СТАНОВЛЕННЯ ВІДДЗЕРКАЛЕНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Ключові слова: українська правова реальність, становлення

За сучасних умов постперехідного українського права, що активно трансформується у напрямку європейської демократизації, значно підвищується роль української правосвідомості як механізму правового регулювання, що візуалізуються у духовних і матеріальних артефактах української правової культури, які відбивають якісне становлення українського суспільства, але за умов складного постперехідного правостановлення, за домінування більш глобальних кризових явищ, ці якісні характеристики, що тільки починають формуватися, є наочно прихованими та малопомітними. Означена проблема пов'язана з державною програмою «Формування механізму реалізації та захисту прав і свобод громадян України». Завданням статті є аналіз якісного становлення та розвитку віддзеркаленої української правової реальності за доновітніх часів (800-ті роки - 1590-й рік).

Під правовою культурою розуміємо зумовлений соціально-економічним і духовно-політичним ладом якісний стан правового життя суспільства, що ідентифікується на ґрунті пріоритетних тенденцій традиційного українського звичаєвого права, процесуально реалізований конкретно-історичний цикл соціальної активності правосвідомості, у досягнутому рівні розвитку юридичних актів та інших текстів правового характеру, рівні правової діяльності як форми прояву правової правосвідомості, що має не кризові цикли соціальної активності, які формують систему

правових демократичних цінностей, а також соціально захищений ступінь гарантованої державою свободи поведінки у єдності правової свободи та відповідальності держави перед суспільством за її захист. У юридичній літературі існують різноманітні думки про місце правової культури в правовій надбудові ринково структурованого пострадянського суспільства: від визнання її визначальним елементом однієї з підсистем юридичної надбудови, наприклад, елементом правової свідомості [1, с.41], частиною правового виховання [2, с.367], до ототожнення правової культури із правовою надбудовою [3, с.71; 4], та, навіть, виведення її за межі правової надбудови [5, с.123-128].

У філософсько-правовій, юридичній та методологічно-правовій літературі все частіше висвітлюється та розвивається досить старе положення про те, що *«співвіднесення між суспільством і правовою культурою виступає як співвіднесення не цілого та частини, а цілого і його якості»* [6, с.175]. Правова культура, що презентує власні матеріальні та духовні артефакти як артефакти правової свідомості, процесуально характеризує у праворефлексивному відношенні якісний стан правової надбудови, що ідентифікується в рівні розвитку як всієї правової дійсності, так й окремих її компонентів. Причому система правової культури складається з різних, але якісно-тотожних елементів [7, 8]. При цьому цей кінцевий, цільовий стан правової культури є також цільовим станом правосвідомості, до якого певна національна правова система йде відповідно за об'єктивними природно-історичними законами соціального розвитку [3]. Між цільовим і наявним станом правової культури та правосвідомості існує серійна мережа прямих і зворотних зв'язків (цільових структур) як пріоритетних зв'язків правосвідомості з дійсністю, які ідентифікуємо аксіомами правосвідомості. У будь-якому постперехідному українському суспільстві можливий лише один принцип зв'язку – маргінальна відповідність.

Справедливість як найсуттєвіший та найголовніший принцип правової культури та правосвідомості позначає вимогу оптимальної домірності між історично можливим і необхідним обсягом, рівнем прав і свобод особи, ступенем її правової захищеності та реально працюючими засобами і механізмами правосвідомості та правової культури. Кожен цикл соціальної активності правосвідомості як показник правової культури втілюється у відповідному циклі соціальної активності історичних і реальних нормативно-правових актів.

Метою наукової статті є аналіз рівня виченості комплексного дослідження якісного віддзеркалення української правової реальності з початку її формування у Київській Русі та закінчуючи добою Козаччини, а також аналіз підходів до виявлення властивостей та перспектив віддзеркаленої правової реальності на прикладі української правової культури та правосвідомості.

Правова культура та правосвідомість в Україні сягає своїм корінням давніх культурно-правових звичаїв *Київської Русі*, основну частину яких згодом було записано в «Руській Правді» та інших актах князівського законодавства, що більш фіксували старі звичаєві україно-ментально-структуровані норми, ніж створювали нові. З появою Статутів Великого князівства Литовського традиції звичаєвого права, презентовані в історичних традиціях правосвідомості та правової культури, не втратили свого значення. Після завоювання Київської держави звичаєве право знову стало єдиним джерелом процесуального та, пізніше, статичного права. У подальшій еволюції норми звичаєвого права неодноразово використовувались у актуальному правотворенні та правозастосуванні. У зв'язку з цим вибуває великого значення періодизація української правової культури, яка характеризує правоусвідомлені рубіжні віхи її становлення, а отже є також періодизацією правосвідомості. Найпоширенішими критеріями періодизації становлення української правової культури є критерії періоди-

зації історії українського права, що висвітлюють, за нашою думкою, формування правової культури та правосвідомості відповідно до розвитку державності: 1) IX-XIV ст.; 2) XIV-XVI ст.; 3) 1569-1648 pp.; 4) 1648-1781 pp.; 5) з кінця XVIII ст. до 1917 р; 6) 1917-1920 pp.; 7) 1920-1990 pp.; 8) 1991-2003 pp.; 8) 2004 р. (Помаранчева революція) - наші дні.

Отже, хронологічно рубіжно визначений у періодизації становлення і розвитку української правової культури та правосвідомості цільовий стан загальної та суспільно-правової культури, правосвідомості є істотним критерієм регулятивної оцінки наявного рівня розвитку правового статусу суспільства та правового статусу законодавчої бази, що включається в систему правової культури українського суспільства, правосвідомості в якості її основної цільової підсистеми, а кожен конкретний рік початку періодизації становлення і розвитку української правової культури є початком розвитку нового цільового стану правової культури, правосвідомості та закінченням попереднього, що еволюціонував у наявний стан правової культури, а отже, цей же рік водночас є показником остаточного розвіткового завершення минулого, старого наявного стану, що трансформувалася у новий, цільовий. Особливості формування спадкоємності розвитку конкретно-історичного цільового стану української правової культури та правосвідомості полягають у тому, що їх забезпечувала прогресивна трансформація процесуального права, створюючи таку спадкоємність, яка концептуально базувалась на праві звичаєвому, що формувало та забезпечувало таку правову культуру різногалузевих істотних правовідносин, яка надійно гарантувала якісну трансформацію українського суспільства. Визначаючи пріоритетні джерела української правової культури, правосвідомості та місце правової культури серед форм (джерел) права України, зазначаємо, що поза звичаєвим правом, важко мислити інші пріоритетні джерела української правової культури, пра-

восвідомості окрім джерел звичаєвого права, що виводять правову культуру, правосвідомість на пріоритетне місце серед усіх форм (джерел) права України. Внутрішнє життя східнослов'янських племен визначали та закріплювали культурно-правові звичаї нормативного характеру. Українська державна правова культура, правосвідомості, яку можна ідентифікувати, починаючи з української правової культури, правосвідомості звичаєвого права, сформувалась на ранніх етапах формування слов'янської державності. Ранньофеодальна держава Київська Русь, правова культура та свідомість формувалась з IX до початку XII ст. Загальна українська правова культура, правосвідомість Київської Русі складалась, таким чином, з численної кількості підкультур, субкультур, які були, фактично, підструктурами-підсистемами, що у сукупності утворювали цілісну, але маргінальну (у плані різного ментального правового світогляду) парадигму культурно-правового пізнання та знання дійсності.

Історичне формування української правової культури, правосвідомості як таких здійснювалось різними шляхами, на різних підгрунтях та на різній регулятивній основі, але будь-коли в ідейно-світоглядних парадигмах тієї чи іншої культурно-правової спадкоємності, домінантною серед котрих були або нормативні основи становлення договірної правової культури, правосвідомості чи правової культури договорів, правосвідомості договорів, або порядок наслідування княжих столів, оскільки чітко визначеного спадкового права, а значить правової культури спадкового права та розвиненої правосвідомості, яка об'єктивно відбивала процеси наслідування княжих столів, не існувало. З введенням християнства правова культурна обрядовість української правової культури, правосвідомості знайшла подальший розвиток у релігійній правовій культурі, правосвідомості. Віче сформувало при цьому республіканську правову культуру, правосвідомість, які замінились новим колегіальним органом управління, що формував боярську правову

культуру, правосвідомість. Правова культура, правосвідомість боярської ради була монархічною.

Період *монголо-татарської навали* характеризується перетворенням республіканської форми української правової свідомості та правової культури в монархічну.

За Польсько-Литовську добу у державно-правовій культурі, державно-правовій свідомості всевладним був юридичний звичай, хоча великокнязівські грамоти видавалися одна за одною, однак їхній характер був випадковий, казуїстичний, а не загальної дії, до того ж вони стосувалися, як правило, адміністрування та управління. З початку XVI ст. за новим територіальним поділом українська правова культура та правова свідомість зазнала подальшої диференціації на воєводську каштелянську, старостатську, намісницьку та тивунську, формуючись як типово нелінійна та прогресивна різноджерельна та нелінійна якість правової дійсності. *Українська правова культура, правосвідомість перетворюються на законодавчі* кінця XV - першої половини XVI ст. українська правова свідомість вступила в сеймський розвитковий період. З другої половини XVI ст. у розвитку української правової культури наступив період її трансформації у правову культуру козацького самоуправління, що формувала її як індивідуалізовану та персоніфіковану правову культуру, правосвідомість як нову правову якість.

Стосовно цивільного права слід зазначити, що за княжої доби норми цивільного права, чинні в Україні в першу добу її державності, *не були*, як і в інших народів *кодифіковані*, що свідчить про відсутність чіткої галузевої диференційованості правової свідомості та культури. За Польсько-Литовську добу українська правова культура, правосвідомість на прикладі правової еволюції особистих правовідносин подружжя зазнала нового якісного розвитку у плані збереження поважного відношення до жінки та у плані демократизації та лібералізації права успадкування майна в батьківських помістях дочкою.

Еволюція правової культури цивільних правовідносин виявляється у вдосконаленні, прогресивній зміні та подальшому розвитку норм українського права, що свідчить про набуття ними нового якісного правового стану. Еволюція української правової культури, правосвідомості в контексті становлення українського судочинства визначається не лише у прогресивному, якісному становленні вітчизняної системи українського судочинства, але й у правовій культурі українських судів різних інстанцій: державні судові інстанції (князівський суд, вічевий суд, церковний суд і посадові особи), приватні (громадський суд чи суд общини, суд глави сім'ї чи роду). Громадський общинний суд діяв з найдавніших часів. Правова культура судів, правосвідомість суддів на українських землях у Великому князівстві Литовському має чотири фази еволюційного розвитку, межами яких є роки 1385, 1566 і 1569 рр., що слугували хронологічними датами початку з'явлення та активної трансформації нового цільового стану української правової культури, правосвідомості.

Правова культура, правосвідомість судів і суддів на українських землях окремо у складі Польщі до кінця XIV ст. презентована у активному формотворенні процесуальної судової норми права.

Яскравим прикладом подальшого розвитку української правової культури, правосвідомості є прогресивна трансформація судоустрою Запорізької Січі. Його основою була загальна адміністративна організація, бо й на Січі адміністративна влада не була відокремлена від влади судової. Панівним у процесі, як і в матеріальному праві цієї доби, був приватноправовий принцип. Суд виконував функцію посередника. Процес формотворення української правової культури, правосвідомості у галузі цивільно-кримінальних правовідносин, ще не знав поділу на окремий цивільний та кримінальний, звичайно починався з домагань скривдженого, за яким слідувало обвинувачення. Процес (*тяжа*) був змаганням сторін перед судом, який був

тільки третім у спорі та наглядав за порядком «розправи».

Правова культура, правосвідомість вироку суду характеризувалась тим, що він рішення виносив усно, а про його виконання повинна була подбати потерпіла сторона в окремих випадках, але здебільшого карні вироки виконував князь або його урядовці. Шкоду скривдженого відшкодовували за рахунок майна засудженого. Типові європейсько-центричні тенденції становлення української правової культури, правосвідомості існують у активному формуванні європейсько-структурованих еволюційних особливих форм українського карного судочинства, правосвідомості, а саме, форм *скрутинія*, які були близькі до західноєвропейського інквізиційного процесу, але в значно м'якшому та гуманнішому вигляді. За дорученням суду скрутатори провадили слідство в найважчих злочинах на місці вчинення.

Таким чином, еволюцію української правової культури презентуємо у *прогресивній трансформації* процесуального права, яке поступово набувало рис європейсько-структурованого права, що зберігало та розвивало при цьому національну самобутність, правову культуру та правосвідомість. Думаємо, що подальше дослідження якісних трансформацій віддзеркаленої української правової дійсності сприятиме вдосконаленню українського права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лукашова Е.А. О воспитании правосознания и правовой культуры в период развернутого строительства коммунизма // Советское государство и право. –1962. –№ 7. – С.41.
2. Теория государства и права /Под ред. К.И. Мокичева. –М.: Наука, 1999. –С.367.
3. Марков Е.Н. Правовая культура в процессуальном производстве // Правовая культура в юридической практике. –М.: Юрист, 2006. –С.71.
4. Машукова Л.Г. Роль правовой культуры

в развитии социалистического образа жизни: Дисс... канд. юрид. наук. –М., 1993. –С.32.

5. Чубатий М. Огляд історії українського права. -К., 1994.

6. Уледов А.К. Духовная жизнь общества: проблемы методологии исследования. –М.: Юристъ, 2006. –С.175.

7. Аверьянов А.Н. Категория «система» в диалектическом материализме. –М., 1997. – С.13.

8. Аверьянов А.Н. Система: философская категория и реальность. –М.: Вектор, 2005. – С.30.

Дмитрієнко Ю.М. Якісне становлення віддзеркаленої української правової реальності // Форум права. -2007. -№ 1. –С.54-58 [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2007-1/07dumupr.pdf>

На основі аналізу яскравих прикладів історичної правової реальності, відбитої у конкретно-історичних циклах соціальної активності правової свідомості та зафіксованих у духовних і матеріальних артефактах, висвітлений правовий стан та якісне становлення віддзеркалення української правової реальності.

***

Дмитриенко Ю.Н. Качественное становление отраженной украинской правовой реальности

На основе анализа ярких примеров исторической правовой реальности, отраженной в конкретно-исторических циклах социальной активности правовой сознательности и зафиксированных в духовных и материальных артефактах, освещено правовое состояние и качественное становление отражения украинской правовой реальности.

***

Dmitrienko JU.N. Qualitative becoming of the reflected Ukrainian legal reality

On the basis of the analysis of vivid examples of the historical legal reality reflected in concrete historical cycles of social activity to legal consciousness and fixed in spiritual and material artifacts, the legal condition and qualitative becoming in reflection of the Ukrainian legal reality is covered.